

Nizamoddin MUSTAFA

Övveli ötan sayılarımıza

Mənşə etibarla türk xanadı olmasının
baxmayaqar solcuqların həkimiyəti illorun
İran-İslam şəhərin yüksəkliş morılıoshi say-
ır və bədənə tosudəyi ilə. İQofosoglu'nun
göstdürdi ki, homin dövrü fars şəhərinin
Ömor Xəyyam, Onvari, Müzzi, Ləmîn
Cürçəni, Əbul-Moali Noxxas, Əbdə-Tahiri
Xatuni, Əlbərdi, Əlvin-Xubbəriya, Ozraqi
kimi görkəmlə simaları, hubelo orob şeirini
nən tanımış tonsilçiləri Bahorzi, məşhur
"Ol-İshkəmüs-Sultaniyya"nın mülliəti Qa-
zılvuzat-ı-Mavardi kimi səssiyətlər so-
nat almışdır öz sözürün məhəfik sultan-
ların müdafi və monovit dostayı sayındır
deyə bilmişdir. Onvari və Müzzi- Sultan
Səncorin, Votvat, Atızu, Qivami, Razi-
sultan Qıvamoddin Togrulğın himayəsində
idi. Azərbaycanın böyük rübi ustası Məh-
səfi Gancəvi miyyəyan bir müdaddət Sultan
Səncorin yanında, sonra isə Gancəyo qa-
yıdıraraq, Sultan Muhammedin və onun oğlu
Sultan Mahmudun saraylarında himayə
görüşmişdi. İQofosoglu Dchli sarayında da
xüsusi Ələttidin Xalac dövründə şairlər
gəzvini və solcuqlular kimi "məvacib-sai-
ri" ödenildiyini, başqa sözü, sarayda
muzdüllü şairlər dəstəsinin olduğunu yazır.
Türk olmasa ilə yəhüdən Əmir Xosrov Doh-
levi usulorlarında Sultan Balaban, Ələddin
Xalac və Qiyassodin Tuğluğun həkimiyəti
dövründən bəhs etmiş. "Xomsic" sinə so-
nuncunun adına bağışlımış, Ələddin Xala-
can oğlu Xızır xan ilə rəcəbatın birinə q-
zının eşqində osor həs etmişdir.

Türkmen boylkileri zamanında da davam etmiş bu onuncu Osmanlı xanodanının uzunmüddetli hakimiyyeti dövründə on yüksək zirvəsindən çıxmışdır. Şairələr Osmanlı saraylarında keçirilən səslər möcəllisrinin daimi istirakçıları olmuş, Fatch Sultan Mehmet onlara məsələt etmişdir. Şairələr on Nicanıñ. Ohmdə Paşın böyük sonnati kimi yetişmişindən Fatchin rəsi xüsus ilə qeyd olunur. Nicanının bir qosidəsinin boyonun Sultan onu sarayın divan katibliyinə tövsi etmişdir. Bu misalar şairlərin həyatında Fatchin ittidəyi yeri anlamalar üçün tərtibatlar argumentudur. "Ey Necati, taş iken fahide hürşd gəbi Bir nazar cyler işi himmetlə iş şah sanə" (İy Nici, son bir dəssan, amma şah sonə bir nazar yetirsa, xurşid (güləş) kimi soni lolo çəvira bilar.) Ohmdə Paşa Fatche 10 hissəndən həmçindi. Buna lardan on məşhur sayılın "Günsə" rödüləsindən bir neçə bevt:

*Taht urup taki selekde husrevi haver gunes
Giydi narenci kabu urundu nur esfer gunes
Mesnedi sultani subh oldu seriri-asuman
Suudi piruze tabaklardan zeru gevher gunes
Kufi acip dureci zebercedden*

Daha "...bir nəzər"

*Hak gencin eyleye gencineyi-cevher güne;
Kulzümi-Hindin batırmaga*

*gümüş zevrakları
Badbani nur ile donattı fülkî zer güneş.
Guyiya Nuşirevân subhdur kim adı için
Laciverdi kubbeyle zinciri zer asar güneş*

Məlumdur ki, Əhməd Paşa Fatchin qoşubino düşər olaraq, bir araya "Yeddikülli möhbəsinə atılmış", buradən qurtulmaq padşahın iltisafını qazanmaq üçün "Korəm radisi" qəsidi yazaraq, ona qatdırılmış və məqsədinə nail olmuşdur. Fatchin üzüyinə yuxarılmış ölməz misralardan bir nəçəsinə misal götürürk:

*Ey muhiti-keremin katresi ümmani-kerem
Bağı-cud ebri-kesinden dolu baranı-kerem (...
Ayağı toprağıdır cevheri-iksiri-hayat
Asitamı tozudur sürmeye-ayani-kerem.*

*Açılır hulki-nesimiyle güli-gülşeni-cud
Bezenir lütfi-zülaliyle gülüstanı-kerem..*

Fatihin oğlu Sultan II Bayazid da atalarının onurunu sadıq qalaraq, şairlərin mayni etmiş, onların toqđırıq qazanmışdır. Nacatinan Fatih kimi II Bayazidi mövh etmiş bunun göstərisidir. Onun hakanlığı yər dobriñ aid "Əmənat doftor"nda Novatili ola birlikdə şairlərdən Mövlana İdrisius Katibiyo, Sobayıyo, Ruhiyi, Firdösiyini, Maliyyi, Mehdi xatuna, Sofayıyo, Ömcə Çələbiyi, Cəhvəriyo, Məsus bin Mühibbəddin və b. verilən onamların məqdarı, xələdindən nüfuz doğqı qeyd olunmuşdur. Onan mövh etmiş

Səhv nəzərləri sərf-nəzər etmə vaxtı

Şah İsmayıla ithaf etdiyi deyilir.

Osmalı turşının sonraki dönemlerde de paşalarla sâkirler arasında olaklıqlar zoftlaşmıştır. Fakihlar İstanbul'da, Haremde, seur tarixinde sâir hoceleri ile silmîn'ler buraxılmış Nâfilin parçaları nosib tövsiyeleri ve orijinal torosunun tarzı ile mohz qusidü şâhî kimi möşhûrlaşmış tosâdut sayılımlarıdır. O, sultanlardan I. Ohmed, I. Musaferî, Gönç Osman ve IV. Muradın hanîmiyyâtlarında dövründen yasaşa da, yalnız Ohmed'in ve IV. Muradî medîh edilir. Sultan Ohmed'in vaxtında saray katibîyinlage gürküs do hovvuları ölü özânu eçlûş düşmən qazanma fikri şikayatlarını ardu-arası kasıtlılaşdırır. Sultan Murad torofundan üz döfo oñv edinmiş, həcəz yazmayaçığına söz vermiş, lakin vodina xülef cüdûc üçün qafı olum qazanmışdır. Mâqrâldıgık, sâkir qatlıno formanı da azaçox modh ediyi hökmâr-IV. Murad vermişdir. Nâfînim divânnâhâ bı sultana nosib olumlus 11 qusido, həminçin, onun alâmatı yazdığı 2 roxiyyâ (bunlardan biri 84 beşinci)dir yər almışdır. Sonrakı Osmanlı hâzırname dövründen Rısalı, III. Mehmet dövründən qâfirler yüksök statuslarını saxlamış, hər dörd dördən barabər sadrazamlar, vezir va dörd gər saray oyanları, ayri-ayrı zangin şöxişlər torofundan iftih görmüşlər. Bu, Osmanlı imperiyası üçün umimlikdən xâz olub, həl salıb.

Türk-Islam tarixində adı keçmiş başqa hakim slahulorun da şeiro və səri mührəsətini cənab eyni olmuşdur. Sofiyyə xanadının bir tün hikmətiyət boyuncu səli, səz və sənəd almalarına qayğıxəs münasibətin hərbi sürdüyü inkar edənən həqiqətdir. Böyük şah Şəh İsmayılnın sarayında özünün hərbi həqiqəti adı məcəlis fəaliyyətini göstərir. Dövrün on böyük söz ustalarından Sürətli Şah, Matimi, Tüfəyli, Qasimi və məcməsiyətli dəyişməz üzvləri ididir. Şah İsmayıllı Ağqoyunlu dövlətinin mölğübtüyü uğradıqdan sonra saraylarından Həbibinizi işlədip, onu rəq mölküs-süərə təyin etmişdi. (N.Qarayev) Yaxud məlum kür ki, XIV-XV əsrlərdə Teymurular imperiyasının möhkəməti, bəi, xanadına mənşət hökmdarlarından elinə sonota qayğı və diqqat noticəsinən Samarqand (Teymurun tarixi Mavzurat) adlı əsərdə təqdim edilmişdir.

Sâlikru ve varislerini paytaxt) ve Xarçun'ın
biten İslâm dünyasının mümâkin madâniyetini
yat inşâkâzârîne çevrilmiş, bu markazları
mûsâbir memârlar, müxâtil sonut adamları,
mahir ustalarla yanâğı, sâlikru dohârâ
yo olunmuşdur. Sonordog' sarayında ya
samîc Sokkakının Xolî Sultan'ı ve Ulûgbey
meddîn eden qosidolarbu günde dilârdardan
döldürün digor görkemli şârlarından Canî
notkarı Ataya isîn Ülûgbey'in wo onu oğlu
Abdüllâütün saray şâri idi. Ramiz Oskorî
yazdıgârı, gôr, Teymurların son nûmânâ
yondost, özu istedelâr sar olmusp Sultan
Hüseyîn Bayarayann (1438-1506) sarayında
zamanosunin görkemli şârlarlarından Canî
Novâî, İtlâî, Abdülli Hatîfî, Sîyehî Sîyehî
li, Hüseynî Tüfeyî Colâyî, Asîfi, Bonâî
nâ, Seçîfî Buxari, Mir Hüsâyî Müâmmâlât
Molla Môhammad Bodaxî, Yusif Bodâ
Mohammed Salîh, Otaî, Lûfi, Godâi ve bâ
üçün hor cuh sorâi yaradılmışdır.

şair və şairin sosial statusu-2:
Xilafət dövründən üzü bu yana

şenir. Nostaljik回忆的
muşhur bir betti var: Kıṣıyan şeri Novai se-
ridan oskik imas Boxtino dişsiydi bıç
Sultan Hüseyin Bayqara. Bu misralar türk-İslam
serinin inkıfâsına toka Bayqaranın de-
yil, ümmüyyiyatı, messenâh hükümdarların
rolunu daşıq olsı ekdir. Kıṣıyan özünden
heç noyavâdı oskik sair olmadığını söy-
loyır, lakin boxtino Bayqara kimi bıç sultan
dişmediyi öznâvâ qudar tamâmudığını
(bolka onu qudar râhat yazıp-yaratma-
dığını) gösterir. Doğrudan da, büyük hükümdar-
ların himayesi bıç toroñdan türk-İslam
sairlerin yaradıcı potansiyellerini gerçek-
laştırmak, digor toroñdan toblig edilmek,
osarlarınyı yasmaq va tamâtuq imkanı ve-
rirdi. Hıdom da bu dördö sôbhort, artıq şeîrin
yalnız İslâm ideolojiyatı circaçılında ma-
arifçilik funkşiyasından gedo bilmiñdi.
Uzun osrların poetik tokamâl prosesi bo-
yunesi bu funkşiya bir növ, avtomatlaşmış
standart va vordış halına keçmişdi. Dini
munsabiyetton iroli golon vacibotlar daha
xüsüs bilki va axtarışlar telbîetur, öz-öz-
lüyündə aydın va aşkar atribut-olamâtı
kimi gözönâlındı. Nozoro almasa başqa bir
xüsüs bûndan ibarotki, poeziya artıq di-
ni-ilahi elmlordan tam şökilde ayrınlaraq,
mustaqil, yaxud geniş muxtarîyati malik
alıshâda bir faalyâtı sabhosino çevrilmişdi.
Lirikanın epik şeîri nisboton dominantıq
kob etmesi ona gotirib çıxarmışdı ki, sair-
yaradıcılıq prosesinde artıq "royî" de-
mayo yok, "necâ" demyo üstünlik verir,
digotti bi cehâd üzöründe comunitàyildir. Hıta
monzum tarixlî, sañnamoler, zafar-
namolar yanzında bêle osas meysar ulubîn-
ciliyi, ifâdo gözeliliyi, yüksok sonotkarlıq
sayırdı. Görülün işin qiyamlındırılmışılı
zamanı başheca kriteriya olaraq bûdi ustâ-
lıq asas götürürlüdü. Şairler Xılat'da
dövründen ötan maddöt orzindo cinyi (ya va
oxşar) müvâzûlarda, cinyi qolibrax dañılında,
demok olar, cinyi bir dil vo föz ilo dahan
gözel qozol, qosido, qito, rütbâler yaratma-
da özürden avvoluki (vo sonräki) yûzlerlo
sonotkarla bohsa girir, yarışıldır. Zaman
va mokan hüdüllârın tamâmına bêle bir
raqabot mühtidipto poetik sözün fetişlaşma-
mosı mümkün deyildi. Poeziyaya valip ol-
maq, onun sirlarını bilmek comiyotı miy-
yâsında prestij sayıldı. Krm xanlığı tarixi-
nin todigârıçı I.Zaytsevin aşagâdaki
ga-nânitini tam monada bütün türk-İslâm döv-
lötörino şamil etmek mümkündür: "Bodîi
yaradıcılıq vo horb sonotini öyrümök Gi-
rey sâlulosundan olan şahzadoların tolîm va
torbiyosının vacib sahobisi tökkil edirdi.
Xanlar Osmanlı wo dünâya adıbîyyatı tarix-
kında mümüh yer tutan yüksök soviyyoli
sonot adamları ilo ohato olunurdular... Xan
ailosunin bir çox tömsâlişleri şeîr yazardı-
lar". Bodîi zöq- hâkim zümrütlar üçün fâz-
ilot sayılır, sözün ecazına koramot sahib-
lorının mœcütçüleri kimi inanın vo tapınan

şerir sorrafları, xiridarları yüksək nüfusa malik olurdular. Qüdrətli hökmədarlar bu elitar təbəqəyə roğbet bəsləyir, özləri də əle düşən hər fürsətdən ədəbi qabiliyyətlərini, zövqlərinin kamiliyini nümayiş etdirmək üçün yararlanırlar. Osmanlı sultanlarından Fatch Sultan Mehmet "Avni", II Boyazid "Adil"; Qanuni Süleyman "Mühibbi", I Əhməd "Boxti", I Mahmud "Şoşkati", II Mustafa "Əftuni", Misir məməlükələrindən Qansu "Qavri", Şeybani xanlarından Ubeydulla "Übeydi", Abdulla xan "Özizi" toxəllüsleri ilə gözəl şeirlər yazırırdılar. Mustafa İsenin tərtib etdiyi "Sultanların şeirləri, şeirlərin sultanları" kitabında müxtəlif toxəllüslerlə şeir yazmış 28 Osmanlı, 8 Məməlük, 8 Krim sultani, Teymuri xanədanından 6, Baburi xanədanından 2 hökmədar, cələco də Cahanşah Həqiqi, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıllı Xətai və onun dayısı, Ağqoyunu hökmədarı Sultan Yaqub haqqında qısa məlumat və onların əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

mədhiyyə: məzmun və formaca transformasiyası

...Bəlkə də faktlar yorucu oldu, bəlkə də sadalamağa dəyməzdı. Bəlkə də... Amma zənn edirik, məlum bilgilərin xatırlanması sonrakı qənaətlərin hasil olunmasında və əsaslandırılmışında iş yarayacaqdır. Əvvəla qeyd edək ki, deyilonlər qəsidiçilik və mədhiyyəciliyin inkişaf yoluna işq saça biləcək faktların yalnız bir qismidir. Digər tərəfdən XIX əsr türk-İslam poeziyasının başlıca inkişaf tomayüllərini düzgün anlayıb-qiyəmtələndirmək üçün keçilən yola ətraflı və coğrafi-tarixi baxımdan əhatəli nəzər salmamaq informativ naqışlıq yarada bilər.

Sözümüzə davam edib, o keçilən yolda qəsi də və mədhiyyənin iki ayrı poetik istiqamət olmaqdan çıxaraq, six qaynayıb-qarışdığını, sinonimiya təşkil etdiyini, söyləsək, yanılmarıq. Qəsido, tədricon "məcmuo" (M.F.Köprülü) xarakterini dəyişərək, mədhiyyə tosisatına integrə edilmiş, qəsido deyiləndə hər şeydən əvvəl mədhiyyə yada salınmış (Sədi Şirazinin bir müdət üçün qəsidəni mədhiyyəcilikdən azad edib, nəsihətçilik məcrasına salmasına, cələco də Ə.Mirəhmədov və b. tədqiqatçıların klassik şeirimizdə ictimai-fəlsəfi ideyalar ifadə edən qəsi də növlərindən bəhs etmələrinə baxmayaraq), bəzən də əksinə, mədhiyyə xarakterli hər cür şeir "qəsido" adlandırılmışdır. Türk-İslam ədəbiyyatı tarixində bu fikri parlaq şökildə işbat edən çox maraqlı bir örnək var ki, burada xatırlatmamaq mümkün deyil. Söhbət evi yandığı üçün əlimizdə çox az sayıda əsərləri qalmış Ədmən Pertev Paşanın sədrəzəm təyin olunması münasibəti ilə Mahmud Nədim Paşa yazağı və 1871-ci ildə "Həqayiqül-vəkəi" qəzetində dərc etdiridiyi təbrik "qəsido"sindən gedir. Bu şeir əslində, formasına görə qoşmadan başqa bir şey deyil. Diqqət yetirin:

*Devr-i dövlətinin xalqa hər günü
Oldu səmahətlə sevinç düğünü.
Bərməki denilen İran düşkünü
Babi-ehsanının bir gədasıdır.
Feyzi-Haqqə olnıuş o rütbə məzħər
Var isə manəndi dünyada göstər
Nəzəri-ırfanın görən ərənlər
Göy qübbə altının evliyəsidir.*

Qoşma olmağa qoşmadır, amma doğrudan-doğruya mədhiyyə sociyyəsi daşıyır, şair məməduhunu əsl qəsidiyo xas pəfəsə, bənzətmə və mübaliğələrlə mədh edir. Hətta bu nadir örnəyi unikallığına görə istisna etsək belə, türk-İslam poeziyasının ümumi tokaməl prosesində klassik mədhiyyəciliyin (və ya qəsidiçiliyin) müxtəlif

torz və dərəcədə transformasiyaya (və ya diffərensiasiyyaya) uğramasını görəməliyə vurmaq mümkün deyil. Yaddan çıxarmayaq ki, padşahların taxta çıxməsi (cüluşiyə), sultanların toy və sünnət mərasimləri (suriyyə), bayramlar (eydiyyə) və başqa münasibətlərlə yazılan təbriknamələr faktiki olaraq mədhiyyə məzmunu daşımış, hətta (on qəribəsi də budur) müəmmələr belə mədhiyyə funksiyası "yüklənmiş"dir.

Müəmmə-XV-XVI əsrlərdə Teymurlılar imperiyasında (Xorasanda, sonra isə Mavorənnohr və İranda) geniş intişar taparaq, ətraf müsəlman ölkələrinə yayılan kiçik höcməli, əksər hallarda forq və qitələrdən ibarət şeir şökildir. Bəzi hallarda qəzəlin içində do İslənə bilən müəmmələr mahiyyətəcə; ədəbi tapmacalar qobilindən olub, sözələ açıq şökildə ifadə ediməyon hər hansı mətləbin və ya xüsusi adın tapılmasına yönəldirdi. Müəmmələr xüsusi üsulla yazılır, ona görə də geniş oxucu kütləsinə deyil, müvafiq hazırlıq göron şeirsevərlərə ünvanlanırı. Görkəmlı türk alimi Əli Nihad Tərlanın "Divan ədəbiyyatında müəmmə" əsərində gəldiyi maraqlı qonaətlərdən biri də budur ki, farsdilli poeziyada olduğu kimi, Osmanlı şeirində də padşahların, hökmədlərin, böyük fikir və elm adamlarının adlarının əbədişdirilməsi məqsədi ilə müəmmələr yazılıması ənənə hali daşımışdır. Müəmmə porostışkarları tərəfindən tərtib olunan toplularda (çox vaxt "risalə" və ya "müəmməyat" adlanır) bir qayda olaraq, əvvəlcə Allahın doxsan doqquz adına həmd, sonra Həzrət Məhəmməd Peyğəmbər Rəsulullahın adına nətlər, daha sonra ardıcılıqla Peyğəmbərin əshabələrini, digər müqəddəsləri ("müslibat"), ilk dörd müsəlman xəlifəsi-Əbu Bəkr, Ömər ibn Xəttab, Osman ibn Əffan, Əli ibn Əbu Talibdən ibarət xülosayı-raşidini ("mənqəbat") və nəhayət, padşahları və s. tərənnüm edən müəmmələr yerləşdirilirdi.

Tədricon hom də mədhiyyələrin tərəfləri hökmədar və şairlər arasında amirlilik-itaət münasibətləri silinib gedir və nisbi bərabərlik yaranır. Vaxtilə hakimlər yaxınlıq şairlərə no qədər dividend götürirdilər, zaman keçdikcə şairlərə yaxınlıq hökmədarlara o qədər əlavə üstünlük qazandırır. Comiyyətin aparıcı elitar-intellektual qüvvəsi tərəfindən etiraf olunmaq onların siyasi legitimiliyini artırır, yüksək estetik meyarlara uyğun mədh edilmək isə, tarixə ədalətlə, bacarıqlı, xalq tərəfindən sevilən və ən əsası, səxavətli hökmədar kimi düşmək şansı verirdi. Bu hom də rəqib hökmədarlarla qarşıdurmadə padşahların, bugünkü dillə desək, reytinq göstəricisi sayılırdı. Ənənə belə idi. XVIII əsrin 2-ci yarısında Fər-qanodə müştəqil Xokand/Kokand xanlığı yaranmış və ədəbiyyatın inkişafına diqqət göstərilməsi Xarozm xanlığı ilə rəqəbotin mühüm bir istiqaməti halına gəlməşdi. "Əmiri" toxəllüsü ilə şeirlər yanan Kokand hakimi Ömər/Əmir xanın həyat yoldaşı Mahlar Nadirə/Nadiro Bəyim də tanınmış şairi idi. Xokand sarayında Fəzli Namanqani, Məxmur, Məhəmməd Şərif, Gülxani kimi şairlər, habelə Nadirə Bəyimin şeirdə torof-müqəbilləri olan Məhzunə, Caxanatın (bəlkə də Cahanxatun?) Üveyisi, Dişad Bərno kimi tanınmış şairlər də içində olmaqla özbək və tacik dillərində yazış-yradan 70-dən artıq söz sonətkarı fəaliyyət göstərirdi. Xarəzmədə Məhəmməd Rəhim xanın əmri ilə Kamal, Təbib, Mirzə, Racı kimi tanınmış şairlərin əsərlərindən ibarət "Məcmotüşşüərə" tərtib olunmuşunu biləndo Ömər xan da analoji təzkirə tərtib olunmasını əmər etmişdi. Onun oğlu Məzəli xanın Füzuli məftunlarından olduğu, böyük şairimizin təsiri ilə ince şeirlər və "Leyli-Məcnun" məsnəvisi yazdığı da (deyilənə görə, yarımcıq qalmışdır) məlumudur.

Davamu gələn sizimizdə